

SZABAD AKARAT ÉS A JOG

FÖLDESI TAMÁS

A szabad akarat problémája régi ismerősöm. Jó néhány évtizede annak, hogy „a szabad akarat problémája” címmel védtem meg kandidátusi disszertációmát és ugyanezzel az elnevezéssel jelent meg az első könyvem.¹ Ebben a könyvben részletesen feldolgoztam az akaratszabadság történetét Arisztotelesztől Sartreig és állást foglaltam az akaratszabadság körül több mint két ezer éve folyó vitában. Akkori álláspontom egy merev determinista koncepció volt, amely szerint minden jelenség – legyen az életelen, élő, állati vagy emberi – teljes mértékben determinált. Feltételezésemet azzal támasztottam alá, hogy a világon minden jelenség okságilag meghatározott, aminek pedig okai vannak (és persze feltételei is), az szükségszerűen olyan, amilyen. Ezen belül persze hangsúlyoztam, hogy gyökeresen más az ember determináltsága, mint a többi jelenséégé, de nem abban, hogy más lehetne, mint ami. Természetesen szembekerültem azzal a problémával, hogy hogy lehet ilyen alapon felelősségre vonni a bűnelkövetőket, hiszen azok akarata épp úgy egyértelműen meghatározott, mint a hőské vagy a szentké, akik gyökeresen más elbírálásban részesülnek. Válaszom az volt, hogy a büntetésre azért van szükség, hogy preventíve visszatartsa az embereket, döntő determinánsként működjön. Azzal a kérdéssel, hogy ez igazságos-e nem foglalkoztam.

Időközben rájöttem arra, hogy ez a felfogás több okból nem tartható. Nem azért mert a szaktudományok megcáfolták ezt a feltételezést, hanem azért, mert ez a koncepció tudományosan terméketlen, hiszen egy részről logikailag a predeterminizmushoz vezet, már pedig képtelenség a rég múltból a jelent levezetni, másrészt nem számol azzal, hogy az ember – viszonylag – autonóm lény annak összes következményeivel együtt. Ezért több mint másfél évtizeddel a könyv megjelenése után egy hosszabb tanulmányt írtam, amely a Filozófiai Szemlében jelent meg, és amelyben korrigáltam előző felfogásomat. Jelenlegi álláspontom az, hogy a szabad akarat problémája több ok miatt eldöntetlen, többek között azért mert nem megoldott a „mind-body” kérdése, tudományosan nyitott, hogy van-e az embernek isteni lelke, stb. Ugyanakkor egyes területeken mégis állást kell foglalni, hogy elismernek-e legalább viszonylagos szabad akaratot, s ez az eldöntetlenség miatt – érthetően – problémákat okoz. Ezek közé tartozik a jog is, amely azt a megoldást válasz-

¹ Földesi Tamás: *Az akaratszabadság problémája*. Gondolat, 1960. 349 o.

totta, hogy a jogilag releváns magatartásoknál, cselekményeknél abból a hipotézisből indul ki, hogy az emberek - normális körülmények és feltételek között „szabad akarattal” rendelkeznek, s ezt mind a büntetőjog, mind a polgári jog hipotézisként előfeltételezi².

„Szabad akaraton” Arisztotelesz óta azt értik, hogy az embernek lehetősége van többféle választásra, akarhatna mást is, mint amit választott.

Ezért a büntetőjog abból indul, ki, hogy amennyiben a bűnelkövető nem gyermekkorú és nem elmebeteg, akkor rendelkezett szabad akarattal, amikor a bűncselekményt elkövette, vagyis fennállt a lehetősége, hogy másként döntsön és elálljon a tett megvalósításától³.

Külön problémát jelent a végszükség, amelyet a szabad akaratot akadályozónak tekintenek és ezért az előbbi kettővel együtt büntethetőséget kizáró ok. Mint ismeretes a demokratikus büntetőjog minden paragrafusa elvileg – vagyis amikor nem vitatják – értékeket véd. Ilyen alapvető értéknek tekinti a büntetőjog az emberek – viszonylagos – szabad akaratát, s ezért bűncselekményként határozza meg azt, hogy ha valaki, vagy valakik megfosztanak másokat szabad akaratuktól, illetve ami ezzel szorosan összefügg, a cselekvési szabadságtól. Az ilyen típusú bűnesetek száma a BTK négyszáz bűncselekményéhez képest számszerűleg viszonylag csekély, ám a súlyosabbak közé tartoznak. Ide sorolhatók elsősorban a BTK által szabadságellenesnek nevezett bűnesetek. E bűncselekmények elkövetési eszköze: a kényszerítés. A kényszerítés definíciója a BTK szerint a következő: „Aki mást erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszerít, hogy valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűnjön – és ezzel jelentős érdeksérelmet okoz – büntettet követ el.”. A fenyegetés meghatározása a BTK 138-ik paragrafusánál található. Eszerint „A fenyegetés olyan súlyos hátrány kilátásba helyezése, amely alkalmas arra, hogy a megfenyegetettben komoly félelmet keltsen. Ilyen fenyegetés lehet a feljelentés, bizonyos adatok nyilvánosságra hozatala, amelyek az illető vagyoni egzisztenciáját, családi kapcsolatait, vagy becsületét károsan érintik. Feltétel, hogy a sértett a súlyos hátrány beköveztét reálisnak tartsa, ezért annak elhárítása érdekében engedelmeskedik az általa egyébként nem kívánt utasításnak.”⁴ Tévedés ne essék: a kényszerítéssel élés nem azt jelenti, hogy a kényszerített nem választhat, hanem azt, hogy ezt nem szabadon teszi, vagyis a szabadsághiány abban fejeződik ki, hogy nem dönthet tetszése szerint, hanem azt kell választania, amire kényszerítik. Ha nem ezt teszi, az súlyos

² K. Leister szerint a felelősség feltételezi a szabadságot. E nélkül nincs jó és rossz. K. Leister: *Verantwortungsethik und Erkenntniss von Geschichte*, Heidelberg 1970. 12. o.

³ Az elmebetegségnek különböző válfajai és fokozatai vannak és ezért még a szakértők sem tudják néha eldönteni, hogy a korlátozott beszámíthatóságúak rendelkeztek-e viszonylagos szabad akarattal a bűncselekmény elkövetésekor.

⁴ Földesi Tamás: *Mikor igen, mikor nem?* Papirusz book 2008. 155. o.

következményekkel járhat, esetleg életével fizethet azért, mert élt azzal a minimális szabadsággal, ami az ellenoldal determinációja esetén fennmaradt.

Hadd hozzak fel két példát, ahol az akaratszabadság megszűnik. Amikor a németek '44 tavaszán megszállták Magyarországot, megkeresték a Goldberger művek tulajdonosát és egy dilemma elé állították, vagy átadja a Goldberger művek tulajdonjogát a Góhring műveknek, ebben az esetben Svájcba távozhat, vagy megy a haláltáborba. Goldberger úgy gondolkodott, ha eleget tesz a németek kérésének, a háború meghosszabodhat, sokan meghalhatnak. Ezért a tábort választotta, bele is halt. Nyilvánvaló, hogy akarat szabadsága szinte a nullává zsugorodott a fenyegetettség következtében.

A másik példa Mikszáth „Különös házasságából” való, ahol a kastély ura pisztollyal kényszeríti vendégét, hogy állapotos leányát nőül vegye. A fejéhez szorított pisztoly itt is megsemmisíti az illető szabad akaratát, azzal az eltéréssel, hogy az ifjú nem a halált választja, hanem a házasságot, reménytelenül bízva abban, hogy ügyis elvásztják.⁵

A továbbiakban felsorolunk néhány bűncselekményt amelyek az áldozat szabadságának – értsd akarat és cselekvési szabadságának – megsértésével járnak együtt. Ezek közül sorban a személyi szabadság sérelmére elkövetett bűncselekmények következnek: elsősorban az emberrablás és az emberkereskedelem. Mindkét bűncselekményt az jellemzi, hogy az áldozatokat megfosztják szabadság jogaiktól, tárgyként bánnak velük. S így természetesen nem rendelkeznek sem akaratszabadsággal, sem cselekvési szabadsággal, lényegében tárgyként bánnak velük. Fizikai állapotuk megőrzése csak arra szolgál, hogy kellő váltságdíjat kapjanak értük, s az emberkereskedelemtől az áru eladhatósága szolgál motívumként. A következő bűncselekmény, amely a szabad akarat sérelmével jár együtt a nemi erőszak, Ez a bűneset egy szempontból kivétel a bűncselekmények sorából. A bűnesetek egyik sajátossága, hogy az áldozat beleegyezése általában nem szünteti meg a bűncselekmények jellegét. Így például az eutanázia vagy az öngyilkosságban való részvétel akkor is bűneset, ha kifejezetten az áldozat kérésére történt. Nem így a nemi erőszak, amely csak akkor bűn, ha a sértett hitelt érdemlően tiltakozott. Mindez azzal függ össze, hogy a nemiség az ember autonómiájának szerves része, ezért jogos annak különleges védelemben való részesítése.

Ugyancsak sajátos bűncselekmény ebből a szempontból a kényszervallatás. Ennek első jellegzetessége az, hogy míg az előző bűneseteket általában magánszemélyek követik el, addig a kényszervallatások tettesei zömmel a diktatúrák tisztségviselői. A második sajátosság az, hogy a kényszervallatás egy abszolút emberi jogot sért meg, már pedig azok elég ritkák. Ez annyit

⁵ Ha valaki netán azt gondolná, hogy minden bűncselekmény az áldozat szabad akaratának megsemmisülésével jár, az gondoljon arra, hogy számos bűncselekményt az áldozat tudta nélkül követnek el. Így pl. a lopást, a hamis pénz forgalmazását, stb-t.

jelent, hogy a kényszervallatást soha semmikor sem szabad alkalmazni. Mellesleg azért sem, mert a pszichológusok kimutatták, hogy a kényszervallatás korántsem alkalmas az igazság feltárására, mivel a kínzás következtében számos áldozat bármit bevall, csak hogy a kínzástól megszabaduljon. Ugyanakkor a kínzás abszolút tilalmának a terrorizmus idején van egy alapvető ellenmondása. Képzeljük el a következő esetet: elfognak egy terroristát, akinek tudomása van arról, hogy másnap egy terror akciót hajtanak végre, amelynek számos halálos áldozata lesz. A terrorista nem hajlandó elárulni sem a helyszínt, se az időpontot, kivéve, ha megkínózzák. Megkínózzák?

Még két olyan bűncselekményt sorolnék fel, amelynél a kényszer lényeges szerepet játszik: az egyik a rablás, a másik a zsarolás. A rablás BTK-beli definíciója úgy kezdődik, mint a lopásé: „Aki idegen dolgot jogtalan eltulajdonítás végett úgy vesz el...” a folytatás azonban gyökeresen különbözik. „Hogy evégből valaki ellen erőszakot avagy az élet vagy a testi épség ellen közvetlen fenyegetést alkalmaz, rablást követ el.” Ennek a legismertebb és legplasztikusabb formája a „Pénzt vagy életet, felszólítás, amely rendszerint egy pisztoly kíséretében hangzik el. Ebben az esetben csak két lehetőség között 'választ' az illető, amelyek egyike sem egyezik meg azzal, amit szeretne.

A rablással bizonyos fokig rokon bűncselekmény a zsarolás. Ennek meghatározása a következő: „Aki jogtalan haszonszerzés végett más erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszeríti, hogy valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűnjön és ezzel kárt okoz büntettet követ el. A kettő között az a különbség, hogy a rablásnál lényegében passzívitást ér el a tettes, míg a zsarolásnál rendszerint aktivitást, és főleg rendszeresen pénzt. Mindkét bűnesetre jellemző, hogy az áldozat nem azt teszi, amit szabad akaratából tenne.

Mindaddig zömmel azzal foglalkoztunk, hogy mennyiben korlátozzák vagy szüntetik meg a bűncselekmények az áldozatok szabad akarátát, e kevésbé azzal, hogy az elkövetőknek van-e szabad akarata. Vannak olyan vélemények, amelyek különböző alapon de megkérdőjelezzik ezt. Ezek közé tartozik Schopenhauer, aki azt vallotta, hogy aki egyszer bűnözik az világ életében bűnös marad. De ide sorolható Lombroso is, aki úgy vélte, hogy az elkövetők bűnözőknek születnek, és így nem tehetnek más, mint rendszeresen bűnöznek. Más oldalról hasonló determinista következtetéshez jut az ún. "labeling" elmélet, amelynek egyes követői azt vallják, hogy valójában az állam a bűnös, azáltal, hogy bizonyos cselekményeket bűnesetnek nyilvánít. Ezzel szemben az az uralkodó álláspont, amely szerint a bűnelkövetőkre ugyan hatnak bizonyos determinánsok, de normál esetekben nem olyan mértékben, hogy megkérdőjelezhető lenne viszonylagos szabad akarata. Ezt a feltételezést támasztja alá a modern kriminológia is, amely feltárta, hogy vannak bizonyos kriminogén elemek, amelyeknek sűrűbb előfordulása esetén gyakoribbak a bűnesetek. Ilyen kriminogén elem például, hogy sok az alkoholista, vagy bűnöző a családban. Ami azonban itt perdöntő az az, hogy az ilyen családból

származók korántsem mindegyike bűnöző, sőt akad közöttük olyan is, akit a családi milió olyan irányban determinált, hogy antialkoholista jogkövető lett belőle. Következésképpen a kriminogén tényezők, mint determinánsok nem szüntetik meg a viszonylagos szabad akaratot, ám statisztikailag befolyásolják a bűnözést, ezért csökkentésük társadalmi eszközökkel kívánatos.

És most vizsgáljuk meg röviden, hogy érvényesül-e a büntetőjogban használatos szabad akarat koncepció a polgári jog területén is? Erre a kérdésre lényegében igenlő a válaszunk, és ezt első sorban az érvényes szerződéselmélet támasztja alá. A polgári jog a büntetőjoggal szemben, amely döntően azt tartalmazza, hogy mit nem szabad, a relatív szabadság világa. Nem véletlen, hogy a polgári jog egyik alapkategóriája a szerződés, amelynek egyik alapvető eleme a szerződő felek szabad akarat elhatározása. A meghatározás ugyanis a következőképpen hangzik: „A szerződés két vagy több fél joghatás kiváltására viszonyító kölcsönös és egybehangzó nyilatkozata.” A szerződés egyik legalapvetőbb jellegzetessége a szerződési szabadság, amely abban nyilvánul meg, hogy a szerződő felek maguk döntenek el kivel milyen típusú, milyen tartalmú szerződést akarnak kötni.⁶ Ezután a polgári jog behatóan foglalkozik az egyes szerződésfajtákkal, amelynek során szabályokat is állapít meg, amelyeket a felek kötelesek betartani. Ilyen pl. az, hogy ingatlan eladása esetén ügyvédi ellenjegyzés szükséges. A szabadság védelmében a polgári jog kitér arra is, hogy mi történik akkor, ha az egyik fél kísérletet tesz a másik fél szabad akaratának korlátozására, méghozzá a büntetőjoghoz hasonlóan kényszer alkalmazásával. Mégis van különbség e tekintetben a büntetőjog és a polgári jog között a büntetőjog jogkövetkezményeit illetően. A büntetőjog az egyes fent idézett bűncselekményeknél nem tesz különbséget aközött, hogy az erőszak, illetve a fenyegetés hatására történt valami lényegbevágó rossz az áldozattal, míg a polgári jog szerint más következményekkel jár, ha valaki erőszak hatására köt szerződést. Az előbbi esetben a szerződés semmis, vagyis kezdetől fogva érvénytelen, míg az utóbbi esetben csak megtámadható, ami nyilvánvalóan enyhébb szankció. Van azonban olyan szerződéskötéskor fennálló ok, amely az illető szabad akaratát nagy mértékben gátolja, és mégsem jár negatív következményekkel. Ez az az eset, amikor sem erőszak, sem fenyegetés esete nem áll fenn, de az egyik fél gazdasági helyzete, (nyomora, kiszolgáltatottsága) arra készteti, hogy számára rendkívül előnytelen szerződést kössön. Demokratikus bíróságok időnként változtatást rendelnek el azon az alapon, hogy a tulajdonos tulajdonát nem társadalmi rendeltetésének megfelelően használta. Ez egyben utal a jogi eszközök korlátozott voltára.

⁶ Földesi Tamás: *Mikor igen, mikor nem*. Papyrusz Kiadó, Budapest, 2008. 181 o.